

ANTONIO GRAMSCI¹

ATTILIO MONASTA²

Nem egy olyan olasz értelmiségit tart számon az európai történelem, aki börtönben vagy száműzetésben vetette papírra legjobb esszéit. Minél jelentékenyebbek voltak ezek a gondolatok és tettek kulturális és oktatási szempontból, üzeneteiknek annál több elnyomásban és torzításban volt része.

Ahogy Tommaso Campanella (1568-1638) huszonhétéves börtönbüntetése alatt írta meg az első olasz utópiát (*La città del sole*), úgy börtönben születtek Antonio Gramsci legfontosabb vázlatai is az értelmiség oktatási és politikai szerepéről. Ezek a 2848 kézzel sűrűn teleírt oldalból álló jegyzetek később 'Börtönfüzetek' (*Quaderni del carcere*) néven váltak ismertté. [GRAMSCI, 1975]

Az eredetileg az olasz értelmiség történetének kritikai elemzése szándékával íródott mű prófécianak bizonyult. Prófécianak Gramsci saját művének és üzenetének sorsáról és arról, ahogy mások látják ezt az életművet.

Gramsci elemzése alapján sok olasz értelmiségire igaz volt (és talán még ma is igaz), hogy legismertebb és legpozitívabb teljesítményük 'kozmpolita', azaz univerzális és ebből adódóan fontosabb a Nyugat vagy éppen a globális világ számára, mint magának Olaszországnak. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy a hagyományos értelemben vett kulturális-intellektuális teljesítmény és a politikai vezetés Olaszországban élesebben válik szét, mint más európai országokban.

Az oktatás az a terület, ahol elmélet és gyakorlat, kultúra és politika összefonódik és ahol az intellektuális kutatások és eredmények

társadalmi és politikai cselekvéssel kapcsolódnak össze. Mindazonáltal az oktatás e két aspektusának megkülönböztetése, olykor akár szembeállítás, nem példa nélkül való, és a kultúra és a tudomány ideológiai célú felhasználása gyakran egyszerre hat a kulturális fejlődés oktatási és politikai hatásainak 'semlegesítése', illetve a hatalom háziasított elméletek – azaz 'ideológiák' – által történő 'igazolása' irányába. A tudományágaknak és kutatási területeknek hagyományos felosztása és megkülönböztetése által kijelölt kereteken belül nehéz az „oktatás” mibenlétének meghatározása, hiszen az oktatás felöleli a gyermek iskoláztatását a bölcsődétől az egyetemig.

Gramscit mindazonáltal nem pusztán az alapján a néhány oldal alapján tekinthetjük „népnevelőnek”, amelyeken közvetlenül a hagyományos értelemben vett iskoláról és oktatásról szól, hanem azért is, mert Gramsci mondanivalójának magja, sőt írásainak célja alapvetően és túlnyomórészt – a nevelés.

Antonio Gramsci gyermekkorában és fiatal-sága időben egybeesik az olasz ipari és gazdasági fejlődés első szakaszával. Az olasz társadalom sajátosságainak ellenére (észak és dél markáns különbségei, a vallások, a dialektusok, a hagyományok sokfélesége, a különböző idegen hatalmak hosszú ideig tartó uralma, végül, de nem utolsósorban a Rómában székelő katolikus egyház dominanciája) a XX. század elején az ipari és pénzügyi világ komoly erőfeszítések tett Olaszország közép-európai mintára történő modernizálására. A tudomány, a technológia és az oktatás poziti-

[Phronesis]

vista megközelítésével párhuzamosan a 'munka tudományos megszervezése' (taylorizmus az ipari termelésben), illetve a kultúra és az oktatás tudományos megszervezése indult meg Giolitti³ kormányzásának idején. Az első világháború előtt egy rövid időre a társadalmi béke korszaka köszöntött Olaszországra, amelynek lehetőségét a XIX. század végének reakciós kormányai teremtették meg a gyarmatosításra hivatkozva. Az árát pedig az Amerikába és Ausztráliába kivándorló dél-olaszok fizették meg.

Gramsci Szardínián született, Olaszország egyik legszegényebb régiójában, mely – ahogy ez szigetek esetében gyakran előfordul – erős kulturális identitást őriz. Saját nyelvvel, történelemmel, kultúrával rendelkezik, amely jelentősen különbözik a piemontiakétól, akik Torinóból uralkodtak a Szárd Királyság felett. Torinóban megkezdett egyetemi tanulmányait anyagi és ismétlődő egészségügyi problémái miatt kénytelen volt felfüggeszteni. Akkoriban Torino volt az olasz iparosítás központja és itt alakultak meg az olasz munkásosztály első jelentős szervezetei.

Gramsci újságíróként és színházi tudósítóként kezdte politikai és oktatási tanonckodását az első világháború idején. Gyakran vett részt a szakszervezeteket és a szocialista pártot tömörítő *Confederazione Generale del Lavoro* gyűlésein. A háborút követően itt, a „vörös” Torinóban indítja útjára két lapját, az *Ordine Nuovo*-t és az *Unità*-t azzal a nem titkolt céllal, hogy hozzájáruljon az ipar és a háború által világra hívott munkásosztály képzéséhez.

Az *Ordine Nuovo* leggyakrabban visszatérő témái tartozott a „munka tudományos megszervezése” (taylorizmus, fordizmus) és a képzés tudományos megszervezése közötti összefüggés. E kapcsolat kérdése, melyre ma már sokan a neveléstudomány kezdeteként tekintenek, Gramsci számára nem pusztán intellektuális gyakorlatként vetődött fel. Néhány évvel a háború előtt az olasz oktatás tudományos kutatása erősen háttérbe szorult, jórészt Croce és Gentile filozófiai hegemoniájának köszönhetően, akik az oktatással kapcsolatos kérdéseket a filozófia, az etika, sőt

olykor a vallás részterületeként tárgyalták. 1923-ban Giovanni Gentile, az új fasiszta kormányzat oktatási minisztere megreformálta az olasz iskolarendszert. A reformok alapját a technikai és a szakképzés illetve a kulturális-tudományos oktatás megkülönböztetése jelentette. Az előbbi a munkára, az utóbbi az emberiség szellemi fejlődéséhez való hozzájárulásra és – természetesen – a politikai vezetésre volt hivatott felkészíteni.

Gramsci olyan új megközelítési módot dolgozott ki ezekre a kérdésekre, amely nem esik sem a pozitivista arrogancia hibájába, (azaz nem gondolja azt, hogy minden emberi problémára a tudomány és technológia jelenti a megoldást), de nem esik az idealista illúzió áldozatául sem (azaz nem tekint úgy az intellektuális és kulturális életre, mintha az minden gazdasági és politikai tényezőtől független volna). Gramsci számára a munka megszervezése és a kultúra megszervezése közti kapcsolat új, hivatásos formájában jelenik meg: technikai, szakmai felkészítésként, amelyre a munkaerőnek (a szakmunkástól a menedzserig) szüksége van ahhoz, hogy ellenőrzése alatt tartsa és irányítsa az ipari fejlődést – és a társadalmat, amely e fejlődés eredményeként elkerülhetetlenül létrejön.

1917. után a szovjet forradalom több figyelmet kapott a munkásmozgalmak részéről, mint a történelem legszörnyűbb európai háborúinak egyikéből kikecmergő országok bármelyikének belső problémái. Az olaszországi szocialista párt, mint sok más országban, nem csupán „reformistákra” és „kommunistákra” szakadt, hanem a „reformisták” és a „nacionalisták” között is szakadás keletkezett. Az utóbbiakból alakult ki hamarosan a fasiszta párt populista szárnya, hogy aztán néhány évvel később nemzeti-szocialistákká (nácikká) váljanak.

1922-től a fasiszta rendszer Olaszországban megálljt mondott minden demokratikus kísérletre, nemcsak a gazdaság, de a társadalmi, a kulturális és az oktatási kérdések tekintetében is. 1926. novemberétől Mussolini kormánya bevezette a rendeleti kormányzást, amelynek eredményeképpen a parlament és

[P h r o n e s i s]

minden ellenzéki szervezet felosztatásra, az ellenzéki sajtó pedig betiltásra került. Az ezt követő tömeges letartóztatások során Antonio Gramsci is börtönbe került. Harmincöt éves volt ekkor, parlamenti képviselő és – 1924. óta – az Olasz Kommunista Párt főtitkára. 1928-as tárgyalásán az államügyész ezzel a mondatral zárta vádbeszédét: „Húsz évre meg kell akadályoznunk ennek az agynak a működését.”

A fasiszta rezsimnek ekkorra már egyértelművé vált, hogy a legnagyobb veszélyt nem a hagyományos politikai akciók (és szervezetek) jelentik számára, és nem is az elveken alapuló intellektuális tiltakozás, hanem az intellektuális és politikai kritika és akciók keveredése.

Gramsci agyának működése azonban nem állt meg a börtönben. Éppen ellenkezőleg: nem sokkal letartóztatása után elkezdte tervezni azt a kutatást, amelyet életművének legfontosabb részeként tart számon az utókor: a „hegemónia”, a politika és az oktatás közötti kapcsolat elemzését. Egy 1927. március 27-i keltezésű, Tatiana nevű sógornőjének írt levelében [GRAMSCI, 1965:57-60] számol be arról a tervéről, hogy valami örökérvényűt (*für ewig*) írjon, valamit, ami „lefoglalja és figyelmét a belső életére irányítja”. A tervei között elsőként az olasz értelmiség történetére utal, de említ lingvisztikai kutatásokat, Pirandello színházáról, illetve regénysorozatok és az irodalmi közízlés tárgyában írandó tanulmányokat is. De még ha tervei valami örökérvényűre irányultak is, azaz még ha kutatásaira úgy gondolt is, mint ami magát a megismerést szolgálják és nem közvetlen gyakorlati, politikai célokat, már ebben az első levélben megjelenik az a közös alap, amely a különböző té-

mákat összekapcsolja. Az értelmiség történelmét ‘a közszellem formálódásának folyamataként’ definiálja, terveinek különböző témáiról pedig azt írja, közös bennük a ‘teremtő közszellem’, vagyis az a mód, ahogy egy társadalmi csoport hegemoniája (a csoport szelleméből kinőve) politikai szerveződéssé fejlődik.

Egy másik, szintén Tatianához írott levelében úgy fogalmaz: „*kívülállóként* gondolkodni, vagy magáért a kutatásért kutatást végezni, az én számomra rendkívül nehéz [...] Nem

szeretek vaktában lövöldözni, jobb szeretem, ha konkrét ellenfelem vagy vitapartnerem van”. Saját szellemét pedig egészében véve „polémikus természetűnek” aposztrofálja. [GRAMSCI, 1965:389-92]

Gramsci 1937-ben halt meg, azelőtt, hogy munkáját befejezhette volna. Harminchárom börtönfüzetét sógornője, Tatiana őrizte meg és csempészte ki Olaszországból. Gramsci jelentős életművet hagyott maga után bebörtönzése előtti időszakról is⁴, ám a legnagyobb olasz gondolkodók és oktatók közé a börtönben írott levelei és

jegyzetfüzetei emelik.

Csak a fasiszta rendszer bukását és a második világháború végét követően, 1947. és 1951. között került sor Gramsci börtönben írt munkáinak kiadására. A torinói Einaudi kiadó jelentette meg hat kötetben, Felice Platone szerkesztésében és Palmiro Togliattinak, az Olasz Kommunista Párt akkori főtitkárának közvetlen felügyelete mellett. Az első kötet [GRAMSCI, 1947], amely a börtönből írt leveleiből tartalmazott válogatást, elnyerte a legtekintélyesebb olasz irodalmi elismerést, a Viareggio-díjat.

1947-ben a fasiszta rendszer megdöntésében szerepet játszó két legnagyobb és legszé-

[Phronesis]

lesebb társadalmi támogatottsággal bíró politikai erő – a kereszténydemokraták és a kommunisták – szövetsége vette át az ország vezetését. Gramsci ekkortájt vált a fasiszta terror és az antifasiszta ellenállás szimbólumává. De ebben az időben került be Gramsci a hagyományos értelmiségiek pantheonjába is: Gramsci a filozófus, a történész, a politikatudós, az irodalomkritikus és – mellékesen – az oktató, amennyiben írt néhány szót iskoláról és nevelésről. A *Börtönfüzetek* első kiadásának szerkezete tanúskodik arról, hogy milyen mértékben lehet ezt a munkát „a gondolkodás hagyományos formáihoz kapcsolni”. [PAGGI, 1970:xi] E kiadás hat kötete a jegyzetek tematikus gyűjteménye. A jegyzetek nem keletkezésük időrendjében követik egymást, hanem a következő témák szerint vannak csoportosítva: filozófia, mindenekeelőtt a marxizmus [GRAMSCI, 1948A]; másodikként a kultúra és – külön témaként – az értelmiség [GRAMSCI, 1948B]; aztán az olasz történelem [GRAMSCI, 1949A], politika [GRAMSCI, 1949B] és irodalom [GRAMSCI, 1950]; és végül az egyéb, vegyes jegyzetek [GRAMSCI, 1951].

A szerkesztők által kialakított Gramsciképet a börtönjegyzetek keletkezésének és fennmaradásának körülményeivel igazolták és magyarázták. A mű befejezetlen és töredékes volta és Gramsci szándékainak bizonytalan státusza miatt a kötetek szerkesztői felbátorítva érezték magukat arra, hogy a jegyzeteket koherensebb, olvasmányosabb formába rendezzék át. A helyzet ironiája, hogy Gramsci gyakran hívja fel jegyzeteiben a figyelmet arra a különbségre, amely egyfelől a szerző és az ő szándéka, másfelől művének sorsa között tapasztalható, és hogy e különbség észben tartása nélkülözhetetlen, ha meg akarjuk érteni egy szerző valódi, nevelő üzenetét.

Csak 1975-ben, az olasz politikai, kulturális környezet jelentős változása után jelent meg a börtönfüzetek új, immár a teljes szöveget tartalmazó kritikai kiadása. [GRAMSCI, 1975] Ezekben a kötetekben a börtönjegyzetek keletkezésük sorrendjében szerepeltek annyi változtatásban és olyan formában, ahogy Gramsci

leírta őket, beleértve a javításokat, áthúzásokat, és a monografikusabb kidolgozottságú füzetekbe átemelt újrafogalmazásokat.

A két kiadás filológiai összehasonlítása alapján kiderült, hogy két, egymástól merőben eltérő Gramsci kép lehetséges. [MONASTA, 1985] A szöveghű kiadás sokkal kevésbé „töredékes” művet eredményez, mint amire számítani lehetett. A különböző témákat, melyek az első kiadásban használt címeket ihlették, összeköti egy határozott, következetesen felbukkanó közös gondolat. A különböző területekről (filozófia, történelem, irodalom, a kultúra és az oktatás szervezetei) származó példákkal a társadalom valódi „intellektuális szerepét” kívánta Gramsci feltárni (illetőleg feltárásának módját tanítani). Márpedig ez a funkció mindig oktatási és politikai egyben. Az első kiadás Gramscit mint vezető értelmiségit mutatja be – egy hagyományos értelemben vett értelmiségi képét vázolja fel –, sokoldalú reneszánsz emberként ábrázolja, aki még a börtönben is megtalálja a szellemi szabadsághoz vezető utat az olvasás, a tanulás és az utókor számára való írás révén. Ebből a képből azonban hiányzik a központi gondolat. Az ötvenes években valószínűleg nem is lehetett a kép egészét felrajzolni sem nyugaton, sem keleten. A kultúra domináns erői, sem a progresszívek, sem a konzervatívok, nem voltak felkészülve arra, hogy „tárgygyá” váljanak saját maguk számára, hogy saját „anyagukat”, saját politikai gyökereiket kutassa valaki.

Gramsci központi gondolata az, hogy a kultúra szervezete „organikus” viszonyban áll a domináns hatalommal. Az értelmiséget nem a munka alapján lehet meghatározni, amelyet végez, hanem a szerep alapján, amelyet a társadalomban betölt. Ez a szerep pedig mindig, tudatosan vagy kevésbé tudatosan egy domináns vagy dominanciára törekvő csoport technikai és politikai „vezetése”.

Minden társadalmi csoport, amely gazdasági termelés világában egy lényegi funkció eredeti terepén világra jön, organikusán (saját magával együtt) létrehozza értelmiségi rétegét (vagy rétegeit), amely biztosítja

